

ПІДРУЧНИКИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В УМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

У статті розглянуто ознаки інтерференції в мовному наповненні підручників українською мовою, що зумовлено наявним білінгвізмом в Україні. Запропоновано рекомендації для усунення лінгвістичних помилок у творенні навчального видання.

Ключові слова: підручник, білінгвізм, інтерференція, культура видання.

Якість освіти визначається її змістом, який значною мірою залежить від якості підручників, посібників, монографій, інших навчальних і наукових видань. У зв'язку з кількісним зростанням видаваної навчальної літератури українською мовою виникли проблеми іншого порядку. Гостро постало питання про якість видань: наскільки вони відповідають вимогам ВНЗ і державному освітньому стандарту.

Ефективність процесу підручникотворення забезпечує “поліпшення процедури експертизи і аналізу результатів апробації навчальної літератури” [13, с. 4]. Водночас відсутність розробленої процедури аналізу, оцінювання й перевірки підручників, на думку Д. Зуєва, ускладнює процес їх створення, негативно впливає на якість навчальної літератури [6].

Процес підручникотворення визнає “історію навчальної книги як історію формування методик її аналізу” [3, с. 246]: вперше у 50-х рр. XX ст. визначено психологічні вимоги до підручника Н. Менчинською, висвітлено оцінки безпосередніх користувачів підручника – вчителів і учнів Є. Перовським; започатковано випуск щорічного видання “Проблеми шкільного підручника” В. Бейлінсоном (1974 р.), у якому з 1980 р. введено постійну рубрику “Результати аналізу і перевірки підручників й інших навчальних книг”; активізовано науковий пошук щодо проблеми аналізу підручника у фундаментальних працях В. Бейлінсона [2], В. Беспалька [3], Д. Зуєва [6]; в умовах державної незалежності України започатковано випуск збірника наукових праць “Проблеми сучасного підручника” з публікаціями провідних педагогів (Н. Буринської, О. Савченко та ін.) [13].

Захист національної мови в освітній сфері можливий лише за умови підтримання її комунікативної потужності та чистоти літературного стандарту. Це цілком стосується й сучасного українського підручника, який не тільки зазнає інтенсивних іншомовних впливів, а й розхитується внутрішньою нестабільністю, що пов'язана з явищем білінгвізму в літературному мовленні. Не забезпечивши виключного функціонування української мови у сфері внутрідержавного офіційного спілкування, не подолавши надмірної варіативності літературного мовлення, не запровадивши єдиний літературний стандарт, передусім у на-

вчальній літературі, українській мовній спільноті буде надзвичайно складно відстояти своєрідність власної мови, а відтак, і свою національну автентичність.

Принцип автентичності диктує включення до складу корпусу тільки автентичних матеріалів. У зв'язку із цим варто зазначити, що поняття автентичності часто досить широко інтерпретується. Так, зміст підручника може бути автентичним за своїм походженням, коли він написаний носіями мови, автентичним за своїми властивостями, коли написано автором – не носієм мови, не відрізняється від написаного в природно-мовному середовищі, й автентичним за своїми функціями, коли матеріал природно вписується в навчальний процес незалежно від авторства. Тому головним критерієм автентичності тексту підручника є досконале мовне наповнення, що й відображає культуру навчального видання.

Виходячи із соціолінгвістичного аспекту розгляду підручника, слід досліджувати білінгвізм як беззаперечний соціальний феномен. У цьому розумінні білінгвізм – це співіснування двох мов у межах одного й того самого мовного колективу, що використовує ці мови у комунікативних сферах відповідно до соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. На сьогодні вченими в галузі мовних контактів визнано як позитивний, так і негативний взаємовплив мов серед білінгвів. Білінгвізм як явище, яке відображає позитивний вплив однієї мови на іншу, визначається лінгвістами як “трансференція”, втім, більшість досліджень проводиться в галузі порушень мови білінгвів, тобто негативного впливу певної мови на іншу, і визначається терміном “інтерференція”.

Інтерференція як процес і результат процесу, неминучий наслідок взаємодії мовних систем становить порушення носієм двомовності та багатомовності правил співвідношення контактуючих мов, які виявляються у відхиленні від норми й системи другої мови під впливом рідної (чи домінантної) мови [1].

В українському мовознавстві білінгвізм розглядається у контексті російсько-української двомовної практики. Інтерференційний вплив російської мови в сучасній україномовній ситуації дуже відчутний. Найцікавішими дослідженнями цієї проблеми, на нашу думку, є праці Б. Ажнюка, Р. Кіся, Л. Масенко, І. Кононова. Характеристику, типологію класифікації та механізми прояву

інтерференції розглянуто в працях Р. Белла, О. Біляєва, А. Богуш, В. Брицина, Є. Верещагіна, Є. Голобородька, Ю. Дешерієва, О. Карлінського, А. Мартіне, С. Семчинського, А. Супрун, М. Успенського.

Мета статті – розглянути ознаки інтерференції в підручниках українською мовою, розробити основні рекомендації для усунення лінгвістичних помилок у творенні навчального видання.

Інтерференція проявляється у людини, яка виконує переклад з однієї мови на іншу, коли вона намагається компенсувати якісь елементи, явища та функції однієї мови елементами, явищами та функціями іншої, що може призвести до буквализму, викривлення змісту. Саме такий прояв білінгвізму характерний для авторських рукописів навчальних видань, що потребують редакторської допомоги.

Група інтерферентних лінгвістичних ознак представлена найбільш широко і охоплює такі області, як фонетика, граматики й лексика. Оцінюючи з лінгвістичної точки зору текстове наповнення підручника, слід брати до уваги відповідність мовного змісту навчального посібника заявленому рівню, необхідному для роботи з ним; облік іншомовних соціально-культурних реалій у мовному змісті навчального посібника; жанрову, стильову й функціональну репрезентативність мовного змісту навчального посібника; збалансованість лексичного й граматичного складу мовного змісту навчального посібника.

У практиці перекладацької та лексикографічної роботи над мовним наповненням навчального видання особливі труднощі становлять міжмовні відносні синоніми схожого вигляду. Усі ці семантично неоднорідні випадки об'єднує та практична обставина, що слова, які асоціюються та ототожнюються (внаслідок схожості у відображенні) у двох мовах, у плані змісту або вжитку не повністю відповідають один одному. Більшість цих одиниць є небезпечною саме для осіб, які впевнено користуються мовою на задовільному рівні. Так виникають численні семантичні кальки та випадки порушення лексичної сполучуваності або стилістичної узгодженості при перекладах рідною мовою і навіть в оригінальному слововживанні в рідній мові. Із точки зору теорії мовних контактів перекладацькі помилки в підручниках, що виникають в умовах білінгвізму, є окремим випадком інтерференції, тобто відхилення від структури або норм однієї мови під впливом зразків іншої мови, які спочатку мають тимчасовий характер, але потенційно можуть призвести до перебудови структурно більш організованих галузей цієї мови. Іноді важко засвоїти граматичні явища іншої мови, які відсутні у рідній. Там, де є вибір, перевага, як правило, надається тому, що більше схоже на рідну мову [1].

Інтерференти – ненормативні одиниці як результат білінгвізму розподіляються на дві групи:

1. Одиничні лексеми-інтерференти – ті, що відрізняються фонетичними елементами та відмінні за структурними й фонетичними особливостями. Наприклад, лексема **поскільки** у реченні *Поскільки фірма має домовленість про перевезення працівників*. Ця інтерферема виникає від російського сполучника **поскольку** і має лише фонемний склад відповідно до орфоепічних норм української мови **поскільки**, хоча нормативно функціонує власне український сполучник **оскільки**. Ще один приклад інтерферентом, відмінних структурними й фонетичними особливостями: *Є заваження до **учбового** процесу*. У лексико-семантичній системі не існує іменників “учоба, учба”, від яких міг би бути утворений прикметник **учбового**. Нормативним є лише прикметник **навчальний**, функціонування якого не суперечить структурним можливостям мови.
2. Ненормативні словосполучення. Наприклад, у реченні *Мети заняття не досягнуто, **так як** не висвітлені всі питання ппрядку денного* виділені одиниці є інтерферентом, що виникає в результаті буквального перекладу російського сполучення **так как**, в українській мові є інші сполучні засоби причини: **тому що, через те що, бо тощо**.

До інтерферентів окресленого типу належить чимало ненормативних утворень типу *тим не менше* (замість *проте, втім*), *в якості* (як), *користується повагою* (мати повагу), *приймати участь* (брати участь), *до цих пір* (досі, донині, дотепер, до сьогодні), *на цей рахунок* (щодо, з приводу), *з точки зору* (з погляду) і ці приклади потребують редакторської правки.

Постійний контактний білінгвізм призводить до виникнення одиниць, на утворенні яких різною мірою позначається дія інтерференційних чинників. Відповідно такі мовні елементи піддаються різному ступеневі адаптації до законів української мови. Найбільшою адаптації до граматичних чи словотворчих особливостей зазнають кальки, що з'являються внаслідок запозичення внутрішнього плану нового слова та його моделі для реалізації на власному мовному ґрунті. Часткове пристосування до системного потенціалу мови властиве росіянізмам. Росіянізми – слова чи мовні звороти, утворені за зразком російських мовних форм, що можуть зазнавати часткової адаптації до фонетичного складу чи словотворчих особливостей української мови. У процесі лінгвообстеження навчальних видань, що потрапляють на редакційну правку, нами були виявлені ненормативні лексеми-росіянізми, що характеризуються різними ознаками.

1. Інтерференти, які не зазнали фонетичних змін, оскільки графічне вираження їх збігається у російській та українській мовах. Наприклад: *Цілитель **Матвій** знімає порчу, **сглаз**, **ворожить**...;... **наряду** з тим, що **влітку** **попит** на **цигарки** та **лікєро-горілчані вироби** **завжди зменшується**;... **роботи** – **невпроворот***. Виділені одиниці є росіянізмами, що мають в українській мові нормативні еква-

ленти: уроки, навроки; поряд, нарівні; сила-силенна, невпрогорт, безліч.

2. Лінгвоодиноці, у яких відбулася часткова адаптація окремих фонетичних елементів, зокрема пристосування відмінних російських та українських звуків (и/і, ы/и; е/є; з/є). Росіянізми зафіксовані у таких реченнях: *Необхідно вживати відвар шиповника* (рос. [і] – укр. [и]; нормативна лексема – *шипшина*);... *творчі особистості – великі язви* (рос. [ы] – укр. [и], при нормі – *уїдлива людина*); *Замість нього вони водрузили прапор чеченський і намалювали на стіні свастику* (рос. [и] – укр.[и], нормативний відповідник – *встановити*).
3. Російські одиниці, у яких змін зазнають засоби вираження граматичних категорій, зокрема адаптуються до законів української мови флексії ненормативних лексем. Так, слово *приймна* (від рос. *приёмная*) у реченні *Увійшовши в приймну, можна запитати секретаря про графік роботи директора* функціонує внаслідок часткового пристосування до іншої мови, що відбувається за умови різного графічного вираження одиниць.
4. Росіянізми, що, потрапляючи у лексичну систему мови-запозичувача, зазнають адаптації до словотворчих особливостей. Так, у реченні *На виборах було висунуто декілька кандидаток-однофамільниць* виділена лексема співвідноситься з російським іменником *однофамилица* зі зміненим словотворчим афіксом.

Отже, у лексико-семантичній системі української мови унаслідок мовних контактів з'являються як позитивні запозичення – лінгвоодиноці, що не порушують структурних можливостей мови (кальки, власне запозичення, русизми), так і негативні – інтерферени, які нівелюють національно-мовну своєрідність, а тому повинні вилучатися з ужитку. Лінгвістичний статус ненормативних елементів у навчальному виданні залежить від того, якого ступеня адаптації до внутрішніх законів української мови зазнає подане утворення.

Процес редагування навчальних видань напряму пов'язаний з усуненням проявів інтерференції в авторських рукописах. Оскільки «редагування – це приведення об'єкта редагування у відповідність із чинними у певний час у конкретному суспільстві нормами, а також його творча оптимізація, метою яких є отримання заданого соціального ефекту» [11, с. 7], редактор повинен не лише виправляти до тексту повідомлення, а й виконувати цілу низку завдань, найважливіші з яких: нормалізація повідомлень; інтерпретація повідомлень; адаптація повідомлень; уніфікація або урізноманітнення повідомлень; естетизація повідомлень [11, с. 16].

Робота над усуненням інтерферем є ефективною, коли мовець усвідомлює суть помилки, механізм її виникнення, не обмежується загальними правилами (наприклад, це калька). Так, обираючи з попарно поданих висловів *персле-*

ктива на майбутнє – плани на майбутнє, доходимо висновку, що запозичене слово *перспектива* вживається у значенні *погляд у далечінь, плани на майбутнє*, тому недоречно вживати поруч запозичене та українське слово по суті в тому ж самому значенні. Подібне у фразі *на сьогоднішній день*, де саме слово *сьогодні* утворене із сполучення *сього дня* (порівняй: *широко поширений*), у сполученні *в першу чергу – насамперед, найперше, перш за все, передусім; підстрікати – підбурювати; яд – отрута; вичування – лікування; міроприємство – захід; співпадати – збігатися* тощо. Окрім цього, *два мільйона, три депутата, чотири кілометра*, де числівники *два-три-чотири* в українській мові вимагають іменників у називному відмінку множини – *два, три, чотири мільйони (депутати, кілометри)*. Дуже частими є випадки домінування російськомовного закінчення – а (-я) у формі родового відмінника однини іменників чоловічого роду (*сахара, меду, інститута, штаба, жанра, фейлетона*), натомість в українських іменниках у такій формі перевагу має – у (-ю). Закінчення – а (-я) має кілька тематичних груп: іменники чоловічого роду на позначення істот (*Івана, Василя, тигра*), конкретних одиничних предметів (*апарата, акта*; хоч є *апарату, акту* – в іншому значенні), математичних та технічних термінів (*синуса, атома*), назв днів тижня і місяців (*вівторка, квітня*) тощо.

Робота над усуненням інтерферентів спонукатиме науковця, для якого мова є своєрідною професіограмою, до постійного вдосконалення. Позитивна динаміка у цьому процесі на сьогодні у тих, для кого рідною не є українська мова, є ознакою шанобливого, дбайливого ставлення до державної мови, турботу про її збереження та утвердження.

З лінгвістичної точки зору проблема двомовності полягає в тому, щоб описати ті кілька мовних систем, які виявляються в контакті одна з одною; виявити ті відмінності між цими системами, які ускладнюють одночасне володіння ними, і передбачити таким чином найбільш ймовірні прояви інтерференції, яка виникає в результаті контакту мов, і, нарешті, вказати в поведінці двомовних носіїв ті відхилення від норм кожної з мов, які пов'язані з їх двомовністю.

Недооцінка явища інтерференції в професійно орієнтованій міжкультурній комунікації призводить до різних помилок, фонетичних і фонологічних порушень, неточностей, переключень і зриву комунікації. Інтерференція може проявлятися на різних рівнях і в різних видах міжкультурної комунікації та перекладу деструктивно і конструктивно. Деструктивна інтерференція знижує якість професійно орієнтованої літератури, у тому числі навчальних видань.

Оцінюючи з лінгвістичної точки зору текстове наповнення підручника, слід брати до уваги відповідність мовного змісту навчального посібника заявленому рівню, необхідному для роботи з ним; облік іншомовних соціально-куль-

турних реалій у мовному змісті навчального посібника; жанрову, стильову й функціональну репрезентативність мовного змісту навчального посібника; збалансованість лексичного й граматичного складу мовного змісту навчального посібника.

Висновки. Зростання рівня культури навчальних видань через захист української мови можливий лише за умови підтримання її комунікативної потужності та чистоти літературного стандарту.

Впровадження нових освітніх стандартів і соціальне замовлення на отримання якісних з лінгвістичної точки зору навчальних посібників українською мовою зумовлюють необхідність удосконалення їх експертної оцінки в межах редакторсько-видавничої діяльності.

Зважаючи на подану інформацію, варто підсумувати, що власний досвід наукової та практичної діяльності дає змогу твердити, що на сьогодні, а тим більше в майбутньому, для України надзвичайно актуальним напрямом розвитку видавничої справи є оцінювання підручника шляхом глибокого теоретичного аналізу, експериментальної перевірки в навчальному процесі, визначення показників оцінювання мовного наповнення підручників та виокремлення критеріїв їх експертного оцінювання щодо культури видання.

Список використаної літератури

1. Алимов В. В. Интерференция в переводе (на материале профессионально ориентированной межкультурной коммуникации и перевода в сфере профессиональной коммуникации) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук [Электронный ресурс] / В. В. Алимов. – Москва, 2004. –

Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/interferentsiya-v-perevode#ixzz3Ro8octbB>.

2. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлинсон. – Москва : Книга, 1986. – 288 с.
3. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект / В. П. Беспалько. – Москва : Педагогика, 1988. – 160 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
5. Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик. – Київ : Вища школа, 1974. – 295 с.
6. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – Москва : Педагогика, 1983. – 240 с.
7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – Київ : Академія, 2001. – 368 с.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – Київ : Академія, 1999. – 288 с.
9. Лазаренко Л. О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні / Л. О. Лазаренко // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 32–38.
10. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. – Київ : Аконіт, 1999.
11. Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи : навч. посібн. / З. В. Партико. – Львів : Афіша, 2004. – 358 с.
12. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – Київ : Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. – 196 с.
13. Савченко О. Я. Якість і варіативність шкільних підручників як умова запровадження Державних стандартів початкової освіти / О. Я. Савченко // Початкова школа – 2001. – № 8. – С. 10–12.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2014.

Антоненко І. Ю. Учебники на украинском языке в условиях билингвизма

В статье рассматриваются особенности интерференции в языковом наполнении учебников на украинском языке в связи с существующим билингвизмом в Украине. Предлагаются рекомендации для ликвидации лингвистических ошибок в создании учебных изданий.

Ключевые слова: *ученик, билингвизм, интерференция, культура издания.*

Antonenko I. Ukrainian-Language Handbooks in Bilingual Conditions

The introduction of new educational standards and social order for a qualitative from a linguistics viewpoint Ukrainian-language handbooks require improvements in methods of their expert evaluation within editorial-publishing process. Handbooks content will be considered authentic if it is written by native speaker; by its characteristics if the text is written by a non-native speaker does not differ from that written in verbal environment; by its functions if verbal material naturally fits educational process. It is, therefore, important to define the place occupied by handbooks' content.

Under the sociolinguistic aspect bilingualism should be considered as social phenomenon. It is confessedly that interference effect is the result of language systems interaction in the sphere of bilingualism. And it is characterized by deviation from standards and system of non-dominant language by influence of native language (dominant language).

The cluster of interference linguistic features is widely represented and includes such spheres as phonetics, grammar and vocabulary. Evaluating handbooks' content from a linguistics point of view scholars should take into account that compliance of lexical content of texts to the declared level you need to work with; social and cultural realities in text content; genre, style and functional representation of text content; balance between lexical and grammatical components in handbook.

The culture of scientific publications by Ukrainian language protection is only permissible through the supporting of its communicative power and purity of literary standard.

Key words: *textbook, bilingualism, interference effect, culture of book publishing.*